

บทที่ ๓

ข้อมูลเบื้องต้นในการศึกษาเมืองพิมายและปราสาทพิมาย

ปราสาทพิมาย ตั้งอยู่ที่เมืองพิมาย ซึ่งเป็นเมืองโบราณแห่งหนึ่งในวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรในประเทศไทย ปัจจุบันอยู่ในเขตการปกครองของท้องที่ ตำบลในเมือง อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

เมืองพิมาย เป็นเมืองที่มีการตั้งชุมชนมาตั้งแต่สมัยโบราณ ในสมัยหนึ่งพิมายเคยเป็นศูนย์กลางสำหรับการปกครองท้องที่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนใต้ ได้แก่ จังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ ชัยภูมิ ฯลฯ แต่ปัจจุบันนี้มีฐานะเป็นอำเภอหนึ่งของ จังหวัดนครราชสีมา โดยตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของตัวจังหวัด และห่างจากตัวจังหวัดประมาณ ๖๐ กิโลเมตร ใช้เวลาเดินทางประมาณ ๑ ชั่วโมง จากจังหวัดนครราชสีมา ไปตามถนนสายนครราชสีมา – พิมาย - ชุมพวง

ลักษณะเมืองพิมาย

เมืองพิมาย เป็นเมืองที่มีลำน้ำธรรมชาติล้อมรอบ คือทางทิศเหนือมีแม่น้ำมูลไหลผ่าน แล้วอ้อมไปทางทิศตะวันออก ทางทิศตะวันตกมีลำน้ำจักราชไหลผ่านไปทางเหนือบรรจบกับแม่น้ำมูลที่หน้าท่าสงกรานต์ ทางทิศใต้มีลำน้ำเค็ม ซึ่งเป็นสาขาแยกมาจากลำน้ำจักราชที่ตำบลวังหินไหลผ่านท่านางสระผม ซึ่งเป็นโบราณสถานนอกกำแพงเมืองพิมายไปบรรจบกับลำน้ำมูลที่ตำบลประสุข อำเภอชุมพวง และมีห้วยลำปลายมาศไหลลงมารวมกับแม่น้ำมูลที่ตำบลประสุขด้วย ลักษณะของตัวเมืองพิมาย เป็นเมืองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่ กว้าง ๕๖๕ เมตร ยาว ๑,๐๓๐ เมตร มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ คูน้ำคันดินดังกล่าว ปัจจุบันมีสภาพเหลืออยู่เพียงเล็กน้อยทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ซึ่งมีเฉพาะส่วนคูน้ำเท่านั้น ส่วนคันดินได้ปรับพื้นที่เป็นถนนหมดแล้ว คันดินที่ใช้เป็นกำแพงเองยังเหลือร่องรอยอยู่บ้างทางทิศตะวันตกเฉียงใต้เป็นแนวยาวโดยตลอดเกือบถึงประตูเมือง มีบางส่วนที่ถูกบุกรุกที่โดยไถกำแพงดินนี้ออกไปเป็นทางเข้าที่อยู่อาศัย หรือใช้พื้นที่ปลูกสร้างโรงเก็บของขนาดใหญ่

อย่างไรก็ตาม ส่วนกำแพงดินนี้คงต่อกับส่วนกำแพงเมืองซึ่งก่อสร้างด้วยศิลาแลงที่หักปึกกาออกจากชุมประตูเมืองที่มีอยู่ทั้ง ๔ ด้าน ตัวชุมประตูเมืองนั้นก่อด้วยหินทรายและศิลาแลงปนกัน ปัจจุบันเหลืออยู่เพียง ๓ ด้าน คือ ด้านทิศเหนือเรียกว่าประตูผี ด้านทิศตะวันตกเรียกว่าประตูหิน และด้านทิศใต้เรียกว่าประตูชัย ส่วนด้านทิศตะวันออก เหลือสภาพให้เห็นเพียงฐานศิลาแลงและเศษหินทรายแดงเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ซึ่งมานิต วัลลิโภดม กล่าวว่า ประตูเมืองด้านนี้ถูกกระแสน้ำในลำน้ำมูลพัดพังทลายไปนานแล้ว (ภาพที่ ๔๒) การติดต่อกับ

จังหวัดนครราชสีมาใช้ถนนสายนครราชสีมา – พิมาย ซึ่งผ่านเข้าเมืองทางด้านทิศเหนือโดยมีสะพานข้ามแม่น้ำมูลที่ท่าสงกรานต์ ทางซ้ายมือก่อนข้ามสะพานเป็นทุ่งนากว้างใหญ่เรียกว่า “ทุ่งสัมฤทธิ์” ตรงเชิงสะพานท่าสงกรานต์เป็นแนวกำแพงเมือง ห้างออกไปทางขวามือประมาณ ๑๕๐ เมตร เป็นประตูเมืองด้านทิศเหนือ ต่อจากประตูนี้มาถึงริมถนนหน้าวัดเดิมมีสระชื่อ “สระพล่ง” และมี “สระขวัญ” อยู่ใกล้ๆ ท่าสงกรานต์ ริมขอบสระขวัญเป็นแนวกำแพงด้านทิศตะวันออกส่วนแนวกำแพงเมืองด้านทิศใต้มี “สระเพรง” ซึ่งเป็นสระขนาดใหญ่กว่าสระพล่งและสระขวัญตั้งอยู่ข้างนอกกำแพงเมือง เป็นสระที่ชาวพิมายได้อาศัยน้ำใช้บริโภค จากเชิงสะพานท่าสงกรานต์ตรงไปตามถนนที่ริมปากสระพล่งและสระขวัญ จะเห็นปราสาทพิมายตั้งอยู่เกือบกึ่งกลางของตัวเมืองพิมาย ภายในตัวเมืองพิมายมีซากโบราณสถานเรียกว่า เมรุพรหมทัต ซึ่งเล่ากันว่าเป็นสถานที่ถวายพระเพลิงพระศพของท้าวพรหมทัต กษัตริย์ในนิยายพื้นเมืองของเมืองพิมายมีเมรุน้อยซึ่งเป็นซากโบราณสถานอีกแห่งหนึ่งคู่กับเมรุพรหมทัต แต่มีขนาดเล็กกว่า กล่าวกันว่าเป็นที่ถวายพระเพลิงพระศพมเหสีของท้าวพรหมทัต แต่ในปัจจุบันได้ถูกขุดรื้อไปแล้วเพื่อขยายถนนตามแผนผังปรับปรุงอำเภอพิมาย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๗ บริเวณตอนในประตูชัยเข้ามามีสระใหญ่อีกสระหนึ่งชื่อ “สระแก้ว” ซึ่งเป็นที่ขังน้ำสำหรับเมืองพิมายมาแต่โบราณ ร่วมกับสระขวัญ สระพล่งและสระเพรง บริเวณใกล้ๆ กับสถานีตำรวจภูธรด้านซ้ายมือเป็นที่ตั้งของคลังเงิน ซึ่งเป็นซากbrickหักพังก่อสร้างด้วยหินทรายและศิลาแลง ซึ่งเคยมีผู้พบเหรียญสัมฤทธิ์ ๔- ๕ เหรียญ ด้านหนึ่งทำเป็นรูปครุฑหรือหงส์ อีกด้านหนึ่งมีตัวอักษรโบราณ

ปราสาทพิมายได้รับการบูรณะซ่อมแซมครั้งใหญ่มาแล้วประมาณ ๔ ครั้ง คือครั้งแรกในสมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งกรมหมื่นเทพพิพิธโปรดให้ซ่อมแซม และสร้างโบสถ์ที่เรียกว่า “โบสถ์เจ้าพิมาย” ปัจจุบันได้รื้อย้ายโบสถ์ดังกล่าวออกไปหมดแล้ว ต่อมากรมศิลปากรได้ดำเนินการบูรณะอีกครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ และ พ.ศ. ๒๕๐๖ ครั้งล่าสุดเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๐ ได้ทำการบูรณะระเบียงคด และติดตั้งทับหลังบนระเบียงคด

ประวัติเมืองพิมาย

เมืองพิมายเป็นพื้นที่สำคัญที่มีหลักฐานของกิจกรรมมนุษย์ ที่รวมตัวกันเป็นชุมชนขนาดใหญ่ มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จนถึงสมัยประวัติศาสตร์ จากผลการขุดค้นเมื่อเร็วๆ นี้ ของราชินี ทศรัตน์ และอำพัน กิจงาม^๑ ที่แหล่งโบราณคดีบ้านส่วย ซึ่งตั้งอยู่บริเวณริมกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ ตำบลในเมือง ทำให้ทราบว่า พื้นที่บริเวณนี้ มีผู้คน

^๑ ราชินี ทศรัตน์ และอำพัน กิจงาม, รายงานการขุดค้นแหล่งโบราณคดีบ้านส่วย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๗), ๑๘๕ - ๑๘๗.

เข้ามาตั้งถิ่นฐานแล้ว ตั้งแต่ประมาณ ๒,๕๐๐ – ๓,๐๐๐ ปีมาแล้ว ซึ่งปรากฏเป็นหลักฐานทางโบราณคดีของวัฒนธรรมยุคสำริดตอนปลาย ดำรงชีพด้วยการเกษตรกรรม รู้จักการเพาะปลูกข้าวและ เลี้ยงสัตว์ ได้แก่ วัว หมู และสุนัข มีความรู้ในการผลิตเครื่องมือเครื่องใช้จากโลหะผสมคือสำริด และมีการผลิตภาชนะดินเผาที่เคลือบผิวด้านนอกด้วยน้ำโคลนสีแดงขัดมันวาว บางครั้งก็มีการเขียนสีด้านนอกภาชนะด้วย ซึ่งเป็นรูปแบบภาชนะที่มีอายุเก่าแก่กว่าภาชนะลายเขียนสีของกลุ่มบ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี

หลังจากนั้น ช่วงระยะเวลาประมาณ ๑,๕๐๐ – ๒,๕๐๐ ปีมาแล้ว ชุมชนโบราณบริเวณนี้มีการเจริญเติบโตเป็นอย่างมาก มีการติดต่อกับชุมชนอื่นทั้งในระยะใกล้เคียงและห่างไกลออกไป สิ่งที่สำคัญคือ มีความรู้ในการใช้โลหะเหล็ก และรู้จักเลี้ยงสัตว์ใช้งาน คือ ควาย นอกจากนี้ยังพบว่าการผลิตภาชนะดินเผาที่จัดเป็นเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของคนโบราณในยุคเหล็กบริเวณกลุ่มทุ่งสัมฤทธิ์ นั่นคือ ภาชนะดินเผาแบบพิมายดำ ซึ่งพบครั้งแรกจากการขุดตรวจชั้นดินใต้ปราสาทประธานของปราสาทพิมาย เมื่อ พ.ศ.๒๕๐๗^๒ จนเป็นที่มาของชื่อแบบภาชนะประเภทนี้ อันมีลักษณะเป็นภาชนะสีดำ ตกแต่งลวดลายเป็นเส้น โดยการใช้หินกรวดแม่น้ำกดลงบนผิวภาชนะ ทำให้เกิดความมันวาวในตัว เนื้อดินมีส่วนผสมของแกลบข้าว ซึ่งพบได้ทั่วไปในแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์แถบจังหวัดชัยภูมินครราชสีมา และบุรีรัมย์

ในสมัยประวัติศาสตร์ของพื้นที่เมืองพิมาย มีอายุอยู่ในช่วงเวลาประมาณ ๗๐๐ – ๑,๕๐๐ ปีมาแล้ว จัดอยู่ในวัฒนธรรมทวารวดี และวัฒนธรรมเขมร ซึ่งมีหลักฐานเป็นตะคันดินเผา พวยกาดินเผา พระพุทธรูป และพระพิมพ์ เป็นต้น และเมื่อวัฒนธรรมเขมรเข้ามาเผยแพร่ในดินแดนประเทศไทยนั้น เมืองพิมายมีชื่อปรากฏอยู่ในศิลาจารึกว่า “วิมาย” หรือ “วิมายปุระ” โดยเฉพาะในศิลาจารึกสมัยพระเจ้าอโศกนรมาณที่ ๑ (พ.ศ. ๑๑๕๙ – ๑๑๘๐) เรียกว่า “กัมพูระ” ประกอบกับการพบจารึกของพระเจ้ามเหศวรธรรม (ราว พ.ศ. ๑๑๕๐ – ๑๑๕๙) ที่อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ และที่จังหวัดอุบลราชธานีจำนวนหลายหลัก แสดงให้เห็นว่าอารยธรรมเขมร มีบทบาทอยู่ในเขตลุ่มแม่น้ำมูลตั้งแต่สมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ร่วมกับวัฒนธรรมทวารวดี

ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ (พ.ศ. ๑๖๒๓ – ๑๖๕๐) แห่งกัมพูชา ผู้สืบเชื้อสายมาจากราชวงศ์มหินทร ซึ่งมีถิ่นฐานเดิมอยู่ในเขตภาคอีสานตอนล่างของประเทศไทย เป็นสมัยที่เกิดความยุ่งยากขึ้นในอาณาจักรเขมร จนพระองค์ต้องยกกองทัพเข้าไปปราบปรามและสถาปนาขึ้นเป็นกษัตริย์ ช่วงเวลานี้ปราสาทพิมายน่าจะถูกสร้างขึ้นอย่างมั่นคงถาวรอยู่แล้ว โดยอ้างอิงจากหลักฐานจารึกพิมาย ๓ ซึ่งจารึกติดกับศาสนสถานได้กล่าวถึง มหาศักราช ๑๐๓๐ (พ.ศ. ๑๖๕๑) ซึ่งตรงกับรัชกาลพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๑ ได้กล่าวถึง “...กมรเตงอัญศรีวิเรน

^๒ เรื่องเดียวกัน, ๑๔.

ทราธิบดีวรมะ แห่งเมืองโฉกวะกุล สถาปนากรมเตงชดตเสนาบดีไตรโลกวิชัย ซึ่งเป็นเสนาบดีแห่งกรมเตงชดตวิมายะ...” แสดงให้เห็นว่า ปราสาทพิมายได้ถูกสร้างขึ้นมาก่อนปีที่ปรากฏในจารึกนี้แล้ว และถ้าถือตามข้อความในจารึกพิมาย ๒ ที่ระบุดัศกราช ๙๕๘ (พ.ศ.๑๕๗๙) มีการกล่าวถึง พระนาม “ศรีสุริยวรมะ” ซึ่งหมายถึง พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ที่มีการบูชาพระพุทธรูปในคติมหายาน นั้นย่อมแสดงว่า ปีที่มีการก่อสร้างปราสาทพิมายอย่างน้อยน่าจะอยู่ในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ เป็นอย่างน้อย นอกจากนี้เมื่อพิจารณาจากลักษณะทางศิลปกรรมของปราสาทประธาน ก็จัดอยู่ในศิลปะนครวัดตอนต้น และเชื่อกันว่าได้ส่งอิทธิพลต่อศิลปกรรมและคติทางศาสนาในประเทศกัมพูชาในระยะต่อมาอีกด้วย”

ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงสร้างปราสาทขึ้นอีก ๒ องค์ ในบริเวณปราสาทพิมาย คือ ปรารงค์พรหมทัตและปรารงค์หินแดง รวมทั้งพระพุทธรูป ซึ่งกล่าวกันว่าเป็นองค์หนึ่งในจำนวน ๒๓ องค์ที่ได้ทรงสร้างขึ้นในเมืองสำคัญต่างๆ ทั่วราชอาณาจักรของพระองค์ เพื่อถวายแด่พระชัยพุทธมหานาค สำหรับชื่อเมืองพิมายนี้อาจจะตรงกับชื่อเมือง “ผู่ไหม” (Piou - Mai) ซึ่งนักเดินทางชาวจีนชื่อ จิวตาทกวนหรือโจวตาทกวนได้กล่าวไว้ใน พ.ศ. ๑๘๓๕ ว่าเป็นแคว้นสำคัญแคว้นหนึ่งของเมืองพระนครก็ได้^๔

ในตำนานเมืองนครราชสีมาได้กล่าวไว้ว่า เมื่อครั้งที่ขอมได้เป็นใหญ่ในดินแดนประเทศไทยนั้นได้ขยายราชธานีมาทางเหนือ คือ ดินแดนประเทศไทย ๒ ทาง ทางหนึ่งขยายมาทางแผ่นดินต่ำจนถึงลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา อีกทางหนึ่งขยายอาณาเขตเข้ามาในท้องที่แผ่นดินสูงในเขตอุบลราชธานี นครราชสีมา ร้อยเอ็ดและอุดรธานี เข้าใจว่าตั้งเมืองหลวงในการปกครองเป็น ๒ มณฑล คือมณฑลฝ่ายเหนือและมณฑลฝ่ายใต้ มณฑลฝ่ายใต้หรือมณฑลราชสีมานั้นมีเมืองหลวงอยู่ที่เมืองพิมาย ริมลำน้ำมูล และเมืองพิมายนี้คงจะเป็นเมืองสำคัญของขอมยิ่งกว่าเมืองอื่นๆ อีกหลายแห่ง สันนิษฐานว่าคงจะสร้างตามที่ตั้งเมืองด่านและเมืองขึ้น เช่นที่เมืองต่ำใกล้เขาพนมรุ้ง ในแขวงจังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งอยู่ทางทิศใต้ห่างจากเมืองพิมายประมาณ ๗๐ กิโลเมตร ที่วัดพนมวันใกล้เมืองนครราชสีมาทางทิศตะวันออกประมาณ ๕ กิโลเมตร ที่เมืองเก่าคือเมืองเสมาร้างและเมืองโคราช ในท้องที่อำเภอสูงเนินห่างจากเมืองพิมายทางทิศตะวันตกประมาณ ๘๐ กิโลเมตร เป็นต้น

เมื่อพิจารณาจากแผนที่จะเห็นได้ว่าเมืองต่างๆ เหล่านี้เป็นเมืองด่านตั้งรักษาทางที่พวกขอมทางแผ่นดินสูงไปมาติดต่อกับพวกขอมทางแผ่นดินต่ำด้วยทางเดิน

^๓ ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย : ภูมิหลังทางปัญญา รูปแบบทางศิลปกรรม (กรุงเทพฯ : บริษัท พิมเณศ พรินท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๓๗), ๔๓.

^๔ เฉลิม ยงบุญเกิด, ผู้แปล, บันทึกว่าด้วยขนบธรรมเนียมประเพณีของเงินละ (พระนคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๑๐), ๓๔.

ทางช่องพระยากลางปรากฏอยู่แห่งหนึ่งและได้ขุดพบเทวรูปหลายองค์ เมื่อมีการสร้างทางรถไฟที่ต่งพระยาไฟ ส่วนศาสนสถานคงสูญเสียหมดแล้วจึงหาไม่พบ

สมัยพ่อขุนรามคำแหงแห่งสุโขทัยได้ทรงเป็นไมตรีกับขอม จนถึงสมัยพระเจ้าอู่ทองตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ได้เกิดสงครามกับขอมขึ้นและตีได้ราชธานีของขอม ตลอดจนหัวเมืองขอมทางแผ่นดินสูงคือ มณฑลราชสีมา จันทบุรี เป็นต้น หลังจากนั้นก็ได้เกิดการสู้รบกันอีกหลายครั้ง ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงโปรดให้ย้ายเมืองโคราชกับเมืองเสมารวมกันใหม่ เรียกว่า นครราชสีมา เมืองนครราชสีมามีเมืองขึ้นในทำเนียบครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์อยู่ ๕ เมือง คือ เมืองนครจันทน์ เมืองชัยภูมิ เมืองพิมาย เมืองบุรีรัมย์ และเมืองนางรอง ต่อมาจึงตั้งเพิ่มเติมอีก ๙ เมือง รวมเป็น ๑๔ เมือง ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ปี พ.ศ.๒๓๐๙ เมื่อพม่านำกำลังตั้งล้อมกรุงศรีอยุธยา กรมหมื่นเทพพิพิธโอรสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเคยเสด็จมาตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่ที่เมืองพิมายเรียกกันว่า เจ้าพิมาย เมื่อพระเจ้าตากสินตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานีขึ้นแล้ว ได้ยกกองทัพไปปราบปรามก๊กต่างๆ รวมทั้งก๊กเจ้าพิมายด้วย และโปรดเกล้าให้ขุนชนะเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมา เมืองนครราชสีมาจึงเป็นเมืองขึ้นของกรุงธนบุรีแต่นั้นมา แต่ก็ยังมีได้ทรงจัดการปกครองเกี่ยวข้องกับเมืองนครราชสีมาแต่ประการใด

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ยกเมืองนครราชสีมาขึ้นเป็นเมืองเอก ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงการปกครองส่วนภูมิภาคใหม่ โดยมีเมืองนครราชสีมาเป็นที่ว่าการมณฑลหนึ่งและเมืองพิมายได้เปลี่ยนฐานะมาเป็นอำเภอเมืองพิมายใน พ.ศ.๒๔๖๐ ต่อมาในปี พ.ศ.๒๔๘๒ จึงได้เปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอพิมายจนกระทั่งทุกวันนี้

ตำนานพื้นเมืองพิมาย

เมืองพิมายเป็นชุมชนโบราณ มีโบราณสถานที่มีอายุเก่าแก่ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๘ ในวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรสมัยบาปวน – บายน ไม่สามารถระบุศักราชที่สร้างได้แน่นอน เป็นเหตุให้คนรุ่นหลังสร้างตำนานเล่าสืบต่อกันมาเช่นเดียวกับโบราณสถานแห่งอื่นๆ และสมมติให้ของที่พบนั้น เข้ากับนิยายหรือตำนานในเรื่องได้เป็นอย่างดี ตำนานของเมืองพิมายนี้ปรากฏในปัญญาสชาดก และโคลงทวาทศมาสในสมัยอยุธยา เป็นเรื่องราวความรักอมตะของท้าวปาจิตต์และนางอรพิม^๕ ตามตำนานเมืองมีเรื่องย่อๆ ว่า

ในสมัยหนึ่ง พระโพธิสัตว์เจ้าจุติจากเทวโลกลงมากำเนิดเป็นราชโอรสของท้าวมหาธรรมราชา (บางตำนานว่า อุทุมมราช) กับนางสุวรรณเทวีแห่งเมืองพรหมพันธนคร

^๕ ปิยพร กัญชนะ, "อรพิมพ์ ปาจิตต์," ใน ปางบรรพ์ ตำนานและนิทานประวัติศาสตร์แห่งสยามประเทศ (กรุงเทพฯ : ด้านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๓๒), ๕๖ – ๖๓.

(บางตำนานว่าเป็นลูกเจ้าเมืองขอม) มีนามว่า “ปาจิตต์กุมาร” เป็นผู้มีสิริโฉมงดงาม ครั้นมีพระชนม์ได้ ๑๖ พรรษา พระราชาบิดาก็ทรงคิดจะอภิเษกให้ขึ้นครองราชย์ และหาพระธิดาของกษัตริย์เมืองขึ้นทั้งร้อยเอ็ดหัวเมืองมาให้เลือก แต่ท้าวปาจิตต์ไม่ต้องพระทัย จึงคิดจะแสวงหาตัวเอง ไหฺรได้ทำนายว่า เนื้อคู่ของพระองค์นั้นยังอยู่ในครรภ์ของหญิงมายอนาถา ให้ท้าวปาจิตต์เดินทางไปทางทิศบูรพา (บางตำนานว่าทิศพายัพ) จะพบและรู้จักหญิงผู้นั้น ได้จากการสังเกตดู จะเห็นแสงอาทิตย์ทรงกลดเป็นเงากันเบื่องบนศีรษะ เพราะบุญญาธิการของทาริกาในครรภ์ ท้าวปาจิตต์จึงได้เดินทางเที่ยวหาคู่ไปพบนางบัว ชาวบ้านสัมฤทธิ์ เป็นหญิงมายาดังครรภ์แก่ กำลังทำนาอยู่ ลักษณะตรงตามคำทำนายของไหฺร จึงขอฝากตัวรับใช้อยู่ในบ้านของนาง โดยเล่ารายละเอียดให้ฟังโดยตลอด ครั้นนางบัวคลอดบุตรเป็นหญิง ท้าวปาจิตต์ตรวจดูเห็นลักษณะถูกต้องก็ยินดี ช่วยนางบัวเลี้ยงดูจนเป็นสาวมีนามว่า “อรพิมพ์” รูปโฉมงดงามมาก และปลงใจเป็นคู่รักกัน จากนั้นท้าวปาจิตต์จึงลากลับไปบ้านเมืองเพื่อจัดการพิธีสู่ขอตามประเพณีจัดขันหมากมาให้สมเกียรติยศที่เป็นลูกเจ้าเมือง ในขณะที่ท้าวปาจิตต์กลับบ้านเมืองไปนั้น เป็นเวลาพอดีกับที่ท้าวพรหมทัต กษัตริย์แห่งเมืองพาราณสี (บางตำนานว่าคือเมืองเดียวกับเมืองพิมายนี้) ได้ข่าวล่ำลือถึงความงามของนางอรพิมพ์ จึงส่งขันหมากมาสู่ขอตัดหน้าแต่นางอรพิมพ์ไม่ยินยอม จึงได้ใช้กำลังทหารเข้าจุดและพากลับเมืองของตน เพื่อทำพิธีอภิเษกสมรสจนสำเร็จ แต่ไม่สามารถล่วงเกินนางได้ เนื่องจากนางได้ตั้งสัตย์อธิษฐานไว้

ฝ่ายท้าวปาจิตต์ ได้ตั้งขบวนขันหมากเดินทางมาจากเมืองของตน พอขันหมากมาถึงบ้านกรุงท้าวปาจิตต์ได้ข่าวนางอรพิมพ์ถูกท้าวพรหมทัตจุดนางไปเป็นชายาของตนแต่นางไม่ยอม จึงถูกกักขังอยู่ในปราสาทของท้าวพรหมทัต ก็เสียพระทัยให้โยนขันหมากทิ้งน้ำทั้งหมด ลำนำนั้นต่อมาได้นามว่า ลำปลายมาศ สืบมาจนทุกวันนี้ แล้วท้าวปาจิตต์ให้บริวารกลับเมือง ส่วนตนเองเข้าไปในเมืองแต่ผู้เดียว โดยบอกแก่ท้าวพรหมทัตว่าเป็นพี่ชายมาเยี่ยม ท้าวพรหมทัตหลงเชื่อเพราะทราบเรื่องจากชาวบ้าน ท้าวปาจิตต์อยู่ที่บ้านยายบัวมาตั้งแต่นางอรพิมพ์ยังไม่เกิด จึงยอมให้เข้าพบ เมื่อเข้าไปถึงภายในปราสาท นางอรพิมพ์ที่เฝ้ารอ ท้าวปาจิตต์มานานจึงอุทานออกมาว่า “พี่มาแล้วหรือ” นี่เองเพี้ยนเป็น พิมาย สืบต่อมาจนทุกวันนี้

นางอรพิมพ์ได้คิดอุบายเลี้ยงต้อนรับพี่ชาย (ท้าวปาจิตต์) เพื่อสังหารท้าวพรหมทัตเสีย โดยป้อนเหล้าจนท้าวพรหมทัตเมาหลับไป แล้วให้ท้าวปาจิตต์ฆ่าเสีย จากนั้นจึงหนีออกมาด้วยกัณธอนแรมอยู่ในป่า ระหว่างทางพบกับพราณปา ชื่อ พราณนกเอี้ยง ซึ่งเห็นรูปโฉมของนางอรพิมพ์แล้วก็เกิดความเสนหา ใช้ศรนำยิงปักอกท้าวปาจิตต์สิ้นใจตาย และชิงนางอรพิมพ์ไป นางอรพิมพ์ได้ใช้อุบายลวงว่า เดินไม่ไหวนายพราณจึงไปหาสัตว์พาหนะได้ควายมาตัวหนึ่งแล้วให้นางอรพิมพ์ซ้อนท้ายสำหรับเดินทาง นางอรพิมพ์เมื่อซ้อนอยู่ด้านหลังนายพราณ ได้ใช้โอกาสนั้นดึงมือออกจากหลังนายพราณแล้วแทงนายพราณถึงแก่ความตาย จากนั้นจึงกลับมาดูศพสามีร้องไห้คร่ำครวญอยู่หน้าศพ จนเทวดาสงสารจึงแปลงร่างมาเป็นงูเห่ากับพังพอนต่อสู้กัน เมื่อ

ฝ่ายหนึ่งพลาดท่าถูกกัดตาย อีกฝ่ายจะไปกัดทะเปลือกไม้สมุนไพรมานำใส่ให้ฟื้น และต่อสู้กันใหม่ ผลัดกันฟันผลัดกันตายอยู่อย่างนั้น นางอรพิมพ์เห็นดังนั้นจึงรีบไปเก็บสมุนไพรมานำมาเป่าใส่ท้าวปาจิตต์ จนฟื้นขึ้นมาครองรักกับนางดังเดิม แล้วพากันเดินทางต่อไปผ่านแม่น้ำใหญ่ขวางหน้า กำลังคิดจะว่ายน้ำข้าม ก็พอดีกับมีตาเถรตนหนึ่งพายเรือผ่านมาและเกิดหลงรักนางขึ้น ถึงกับยอมผิตศีล รีบตรงเข้ามาจอดเรือหน้าบุคคลทั้งสอง บอกว่าจะพาข้ามปากให้ แต่เรือเล็กข้ามได้ทีละคน โดยให้นางอรพิมพ์ลงเรือมากับตนก่อน ให้ท้าวปาจิตต์รออยู่ที่ฝั่งเดิม แล้วตนเองพานางอรพิมพ์พายเรือหนีไป ระหว่างพายเรือได้ใช้วาจาเกี้ยวพาราสีนาง จนนางรู้ตัวว่าถูกหลอก จึงได้ใช้อุบายลงให้ตาเถรปีนต้นมะเดื่อที่ริมตลิ่ง ทำที่ว่อยากกินผลมะเดื่อตาเถรเชื่อหลงเชื่อในอุบายของนางจอดเรือปีนขึ้นไปบนต้นมะเดื่อ ระหว่างนั้นนางได้หาเอาหนามมาสะไว้ได้ต้น แล้วรีบพายเรือกลับมาหาท้าวปาจิตต์แต่ไม่พบ ทำให้นางเกิดความเศร้าใจ ในรูปโฉมที่งดงามของตนว่านำภัยมาให้ จึงอธิษฐานขอพรจากพระอินทร์ให้กลับเพศเป็นชาย โดยได้ตัดเอาอวัยวะต่างๆ ออก เช่น ตัดถันของตนทิ้งเสีย กลายเป็นต้นนมนาง ตัดพวงแก้มที่อวบอิมออก แล้วปาทิ้ง กลายเป็นต้น แก้มอัน และตัดโยนิของตนออก กลายเป็นต้นโยนีปีศาจ แล้วเปลี่ยนชื่อตนใช้นามว่า ปาจิตต์ เดินทางติดตามเที่ยวหาท้าวปาจิตต์ผู้สามีต่อไป จนถึงเมืองจำบากนครได้ช่วยแก้ไขธิดาท้าวจำบากให้พ้นจากความตายด้วยยาที่เคยรักษาท้าวปาจิตต์มาแล้ว กษัตริย์เมืองนั้นได้ยกราชสมบัติและธิดาให้ แต่ปาจิตต์แปลงกล่าวปฏิเสธ ขอรับอนุเคราะห์เพียงให้ได้อุปสมบทในพุทธศาสนา จนในที่สุดได้เป็นสังฆราชาอยู่ในนครนั้น นางอรพิมพ์ได้สร้างศาลาขึ้นหลังหนึ่ง ให้จิตรกรเขียนรูปภาพเรื่องราวระหว่างนางกับท้าวปาจิตต์ตั้งแต่ต้นจนพลัดพรากกัน จัดให้คนเฝ้าและกำชับว่า ถ้ามีผู้หนึ่งผู้ใดเห็นภาพนี้แล้วร้องให้ ให้รีบแจ้งให้ทราบ ฝ่ายท้าวปาจิตต์ เมื่อพลัดพรากจากกันที่ริมแม่น้ำ ได้ออกเดินทางตามหานางอรพิมพ์จนมาถึงเมืองจำบากนคร แวะพักที่วัดซึ่งภิกษุปาจิตต์แปลงจำพรรษาอยู่ และได้เห็นภาพจิตรกรรม ก็จำได้ว่าเป็นเรื่องราวของตน เสียพระทัยร้องให้ ทำยที่สุดนางอรพิมพ์และท้าวปาจิตต์ก็ได้พบกัน และพากันกลับเมืองพรหมพันธนคร ครองกันมีความสุขสืบมา

ตำนานเรื่องท้าวปาจิตต์กับนางอรพิมพ์ มีชื่อที่เกี่ยวข้องกับนามของสถานที่ต่างๆ มากมาย เช่น "ลำปลายมาศ" เป็นที่ทิ้งทองของหมั้นของพระปาจิตต์ "ท่านางสระผม" เป็นจุดที่นางอรพิมพ์มาสระผมเป็นประจำ บ้านนางเจริญหรือบ้านนางเดิน มีชื่อเรียกเพราะนางอรพิมพ์หัดเดินที่นี่ บ้านถนนนางกลาน เป็นสถานที่ที่นางอรพิมพ์มาหัดกลาน นอกจากนี้ยังมีโบราณสถานอีกหลายแห่งที่มีชื่อเกี่ยวข้องกับตำนานเรื่องนี้ เช่น ปราสาทพรหมทัต ภายในบริเวณเมืองพิมาย หรือเมรุพรหมทัต เชื่อว่าเป็นสถานที่จัดงานพระเมรุมาศของท้าวพรหมทัตที่ถูกลอบปลงพระชนม์ ซึ่งโดยสรุปแล้ว ตำนานดังกล่าวนี้ มีความเกี่ยวพันกับสถานที่ต่างๆ ในเส้นทางระหว่างประสาธพิมายและปราสาทพนมรุ้ง สู่เมืองพระนครในประเทศกัมพูชา

จารึกเมืองพิมาย

จารึกนับเป็นหลักฐานชิ้นสำคัญที่สามารถบอกเล่าเรื่องราวในอดีตได้เป็นอย่างดีผ่านตัวอักษรโบราณตามที่ผู้จารึกต้องการให้อ่านรับทราบ ในกรณีของเมืองพิมายนั้น ปรากฏพบจารึกจำนวน ๗ หลัก ซึ่งสร้างขึ้นในช่วงระยะเวลาแตกต่างกันไป และมีเนื้อหาสาระโดยสรุปดังนี้

๑. จารึกปราสาทพิมาย ๑^๖ จารึกด้วยอักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ จารึกบนแท่งหินทรายสีเหลี่ยม จำนวน ๑ ด้าน ๗ บรรทัด ไม่ปรากฏข้อมูลว่าพบบริเวณใดของตัวปราสาท อยู่ในสภาพชำรุดมาก เนื้อหินส่วนใหญ่หักหายไป ทำให้ไม่สามารถอ่านได้อย่างชัดเจน แต่อย่างไรก็ตาม อาจารย์กองแก้ว วีระประจักษ์ ก็ได้สรุปเนื้อหาไว้ในบทความเรื่องจารึกปราสาทพิมาย ซึ่งจัดพิมพ์รวมในหนังสืออุทยานประวัติศาสตร์พิมายว่า มีการกล่าวถึงนามศรีเศวตวรมันผู้เป็นใหญ่ และนามของมุนีราทศมะ ผู้มั่นคงด้วยศรัทธา^๗

๒. จารึกปราสาทพิมาย ๒^๘ จารึกด้วยอักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤต และภาษาเขมร จารึกเมื่อ พุทธศักราช ๑๕๘๙ บนใบเสมาหินทราย สภาพชำรุด เหลือเพียงส่วนบน ปรากฏข้อความทั้งสองด้าน ด้านที่ ๑ มี ๘ บรรทัด และด้านที่ ๒ มี ๗ บรรทัด พบจากการขุดแต่งปราสาทประธาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ มีเนื้อความกล่าวถึง การอุทิศสิ่งของเป็นพุทธบูชาแด่รูปเคารพในพุทธศาสนาหายาน ๒ องค์ พระพุทธเจ้าผู้มี ๔ พักตร์ และพระพุทธเจ้าผู้ยืนอยู่บนดอกบัว นอกจากนี้ยังปรากฏพระนามของกษัตริย์เขมร คือ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ซึ่งครองราชย์อยู่ในช่วงเวลา ประมาณ พ.ศ. ๑๕๔๕ – ๑๕๙๓ อีกด้วย

๓. จารึกปราสาทพิมาย ๓^๙ จารึกด้วยอักษรขอมโบราณ ภาษาเขมร พุทธศักราช ๑๖๕๕ จารึกอยู่บนกรอบประตูซุ้มระเบียงคตด้านหน้า(ทิศใต้) จำนวน ๑ ด้าน ๒๕ บรรทัด มีข้อความกล่าวถึง

มหาศักราช ๑๐๓๐ (พ.ศ. ๑๖๕๑) พระกมรเตงอัญศรีวิเรนทราธิบตีวรมะ แห่งเมืองโนเกาะกุล ได้สร้างกรมเตงชคตเสนาบดีไตรโลกยวิชัย ซึ่งเป็นเสนาบดีแห่งกรมเตงชคตพิมาย ได้ถวายข้าพระพร้อมทั้งจัดสรรที่ดินให้อยู่อาศัย ขุดสระพัง และปักเขตแดน

^๖ กองหอสมุดแห่งชาติ, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๓ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, ๒๕๒๙), ๗๒ – ๗๓.

^๗ กรมศิลปากร, อุทยานประวัติศาสตร์พิมาย (กรุงเทพฯ : บริษัทสำนักพิมพ์สมพันธ์ จำกัด, ๒๕๓๒), ๘๑.

^๘ กองหอสมุดแห่งชาติ, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๓ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, ๒๕๒๙), ๑๗๖ – ๑๘๐.

^๙ กองหอสมุดแห่งชาติ, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, ๒๕๒๙), ๓๕ – ๔๐.

ในที่ดินเหล่านั้นให้ด้วย เมื่อครบรอบ ๑ ปี ในพุทธศักราช ๑๖๕๒ ได้จัดให้มีการฉลองและออกนามศาสนสถานแห่งนี้ว่า ศรีวิเรนทราศรม ได้ถวายข้าพระเพิ่มเติมและกำหนดให้คนของกรมเตงอัญเสนาบดีไตรโลกยวิชัย จัดแบ่งหน้าที่กันคอยดูแลรักษาศรีวิเรนทราศรมนี้ และในปีนั้นเอง กรมเตงอัญศรีวิรรมะก็ได้จัดสิ่งของและข้าทาสดูแลศรีวิเรนทราศรม โดยแบ่งคนออกเป็น ๒ ชุด ทำหน้าที่ในปักษ์ (รอบ ๑๕ วัน) ข้างขึ้นหนึ่งชุด และปักษ์ข้างแรมหนึ่งชุด หมุนเวียนกันไป ผลบุญที่ได้กระทำทั้งนี้อุทิศถวายแด่พระบาทสมเด็จพระอัญศรีธรณินทรวรมเทวะ

ต่อมา มหาศักราช ๑๐๓๔ (พ.ศ.๑๖๕๕) เสด็จทวนประสาธน์ บุตรพระกรมเตงอัญศรีวิเรนทราธิบตีรรมะแห่งเมืองโฉกะกุล ก็ได้ถวายสิ่งของและข้าพระแด่กรมเตงชคตวิมายอีกด้วย

๔. จารึกปราสาทพิมาย ๔^{๑๐} จารึกด้วยอักษรขอมโบราณ ภาษาเขมร อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จารึกบนฐานประติมากรรมหิน ซึ่งพบจากการขุดแต่ง บริเวณระเบียงคดด้านใต้ซีกตะวันออกของปราสาทพิมาย เมื่อ พ.ศ.๒๔๙๗ มีข้อความเพียงบรรทัดเดียว อ่านและแปลความได้ว่า “ศรีวิเรนทราธิบตีรรมะ เมืองโฉกะกุลสถาปนากรมเตงชคตเสนาบดี”

๕. จารึกปราสาทพิมาย ๕^{๑๑} จารึกด้วยอักษรขอมโบราณภาษาบาลี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ อยู่ในสภาพชำรุด เหลือเพียงเศษหินผิวหน้าที่จารึกข้อความไว้เพียง ๕ บรรทัด ไม่ทราบตำแหน่งที่พบที่แน่ชัด และอ่านจับใจความได้เพียง ข้อความว่า “...ได้แล้ว...กระทำแล้ว...” จารึกหลักนี้จะต้องพิจารณาให้รอบคอบ เนื่องจากในทะเบียนจารึก ระบุว่า เป็นภาษาบาลี อันเป็นภาษาที่ใช้บันทึกข้อความเฉพาะของพุทธศาสนิกายเถรวาท และกำหนดอายุไว้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ อันเป็นช่วงเวลาที่เมืองพิมายโดยทั่วไปปรากฏหลักฐานการนับถือพระพุทธศาสนาหายไปแล้ว

๖. จารึกปราสาทพิมาย ๖^{๑๒} จารึกด้วยอักษรขอมโบราณ ภาษาเขมร อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ทำจากหินทราย สภาพชำรุดแตกเป็น ๕ ชิ้น พบที่ปราสาทพิมาย แต่ไม่ทราบตำแหน่งที่แน่ชัด กล่าวถึงการอุทิศสิ่งของถวายแด่ “พระกัมเตงอัญ...วีย...”

๗. จารึกเมืองพิมาย^{๑๓} จารึกด้วยอักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ จารึกลงบนแท่นหินทรายเนื้อละเอียดทรงกระโจม ๔ ด้าน แต่อยู่ในสภาพชำรุดผิวหน้าหลุดร่อนไปมาก โดยเฉพาะด้านที่ ๒ ทำให้ไม่สามารถอ่านได้ ข้อความที่จารึกปรากฏอยู่บนพื้นผิวทั้ง ๔ ด้าน ด้านที่ ๑ มี ๒๔ บรรทัด ด้านที่ ๒ มีประมาณ ๒๘ บรรทัด แต่ชำรุดอ่านไม่ได้ ด้านที่ ๓ มี ๒๖ บรรทัด ด้านที่ ๔ มี ๒๖ บรรทัด จารึกหลักนี้ปรากฏในเอกสารของหอจดหมายเหตุแห่งชาติว่าได้มาจากเมืองพิมาย แต่ไม่ทราบว่าได้จาก

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, ๕๙ – ๖๑.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, ๖๒ – ๖๔.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, ๖๕ – ๗๒.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, ๒๐๒ – ๒๑๔.

โบราณสถานหลังโต และเมื่อโต แต่มีข้อความใกล้เคียงกับจารึกอโรคยาศาลในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ หลักอื่นๆ ที่พบในประเทศไทย เช่น จารึกวัดกุ่มบ้านหนองบัว จังหวัดชัยภูมิ จารึกด่านประคำ จังหวัดบุรีรัมย์, จารึกตาเมื่อนโต๊ด จารึกสุรินทร์ ๒ และจารึกปราสาทจังหวัดสุรินทร์ ที่กล่าวถึงการประกาศเรื่องการสร้างโรงพยาบาลให้เป็นสถานที่รักษาโรคต่างๆ มีการบริจาควัสดุอุปกรณ์ การรักษาโรคพร้อมทั้งจัดเจ้าหน้าที่ไว้ประจำสถานพยาบาล เพื่อดูแลกิจการ สร้างรูปพระโพธิ์ชัยคุรุพุทธเจ้าขึ้นไว้ประจำสถานพยาบาลนั้นเพื่อให้ความคุ้มครองรักษาโรคภัยทั้งปวงให้หมดสิ้นไป

อย่างไรก็ดี การค้นพบโบราณสถานภูมิฤๅษี บริเวณนอกกำแพงเมืองด้านทิศใต้ ซึ่งมีลักษณะการวางผังและลักษณะอาคารเช่นเดียวกับอโรคยาศาลแห่งอื่นๆ ก็ทำให้เชื่อได้ว่า ณ บริเวณเมืองพิมายจะต้องมีสถานพยาบาลที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ สร้างไว้เป็นสถานที่รักษาประชาชนให้พ้นจากโรคภัย เช่นเดียวกัน

โบราณสถานในเขตเมืองพิมาย

เมืองพิมายเป็นเมืองโบราณขนาดใหญ่ ที่มีโบราณสถานอยู่มากมาย ทั้งที่อยู่ภายในและภายนอกกำแพงเมือง ซึ่งโบราณสถานหรือสิ่งก่อสร้างต่างๆ เหล่านี้ถูกสร้างขึ้นเนื่องในคติทางศาสนา และสาธารณะประโยชน์ (แผนผังที่ ๑) ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้จำเป็นต้องทราบถึงข้อมูลของตำแหน่งที่ตั้งและยุคสมัยของโบราณสถานแต่ละหลัง เพื่อประกอบการวิเคราะห์เกี่ยวกับหลักฐานการทำที่ปรากฏบนอาคารเหล่านั้น โดยเฉพาะกลุ่มโบราณสถานปราสาทพิมายที่เลือกทำการศึกษาในครั้งนี้

จากการศึกษาที่ผ่านมา ทำให้ทราบว่า ปราสาทพิมาย เป็นศาสนสถานที่มีการจัดทำแผนผังเป็นระเบียบ ได้สัดส่วนสัมพันธ์กับแนวความคิดทางศาสนา โดยเฉพาะพุทธศาสนาวัชรยาน^{๑๔} เปรียบเสมือนจักรวาลจำลองที่สมมุติขึ้นบนโลกมนุษย์ มีลักษณะพิเศษกว่าปราสาทหลังอื่นๆ ในคติการสร้างของวัฒนธรรมเขมรโบราณ คือ หันหน้าปราสาทลงสู่ทิศตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งได้มีผู้ศึกษาไว้แล้วหลายท่านและไม่ขอกล่าวถึงในที่นี้

บรรดาสสิ่งก่อสร้างต่างๆ ที่ปรากฏ ณ ปราสาทพิมาย สรุปได้ว่า เริ่มก่อสร้างมาตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๗ และได้มีการก่อสร้างเพิ่มเติมอีกในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๘^{๑๕} ทั้งนี้โดยการกำหนดอายุจากหลักฐานที่เป็นจารึก ลักษณะสถาปัตยกรรม ภาพสลักที่ปรากฏอยู่

^{๑๔} ศศิธร จันทโร, “การศึกษาคติการออกแบบปราสาทหินพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม) มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๕), ๙๔.

^{๑๕} กรมศิลปากร, อุทยานประวัติศาสตร์พิมาย (กรุงเทพฯ : บริษัทสำนักพิมพ์สมพันธ์ จำกัด, ๒๕๓๒), ๑๘.

บนตัวปราสาทในส่วนต่างๆ เช่น หน้าบัน เสาประดับกรอบประตู และทับหลัง เป็นต้น ซึ่งนอกจากจะทำให้สามารถกำหนดอายุของปราสาทแต่ละหลังแล้ว ยังสามารถศึกษาคติทางศาสนา ขนบประเพณี ตลอดจนชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในสมัยนั้นๆ ได้อีกด้วย

สิ่งก่อสร้างของปราสาทพิมาย ปัจจุบันอยู่ในเขตของที่ทำการอุทยานประวัติศาสตร์พิมาย ประกอบด้วยอาคารและสิ่งก่อสร้างต่างๆ ดังนี้ (แผนผังที่ ๒)

๑. พลับพลา ตั้งอยู่บริเวณด้านหน้ากำแพงชั้นนอก ด้านซ้ายมือของทางเดินเข้าสู่ตัวปราสาท เป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า เดิมเรียกว่า คลังเงิน เนื่องจากขุดแต่งบริเวณนี้เมื่อพ.ศ. ๒๕๑๑ มีการพบโบราณวัตถุจำนวนมาก ซึ่งประกอบด้วยรูปเคารพ เครื่องประดับ รวมทั้งเหรียญสำริด จากตำแหน่งที่ตั้ง สันนิษฐานว่าคงเป็นที่พักสำหรับภักษัตริย์ที่ใช้เตรียมพระองค์ ก่อนเข้าไปสู่ตัวปราสาทภายใน เพื่อประกอบพิธีกรรมทางศาสนา รวมทั้งเป็นสถานที่พักจัดขบวนสิ่งของถวาย

๒. สะพานนาคราช ตั้งอยู่บริเวณด้านหน้าทางเข้าโคปุระด้านทิศใต้ สร้างด้วยหินทราย มีผังเป็นรูปกากบาท กว้าง ๔ เมตร ยาว ๓๑.๗๐ เมตร ยกพื้นสูง ราวสะพานทำเป็นตัวนาคร ที่ปลายราวสะพานทำเป็นรูปนาคราช ๗ เศียร ชูคอแผ่พังพาน สะพานนี้ถือเป็นจุดเริ่มต้นในการเดินทางเข้าสู่ศาสนสถานอันศักดิ์สิทธิ์ตามคติความเชื่อเรื่องจักรวาล เชื่อว่าเป็นเส้นทางเชื่อมระหว่างโลกมนุษย์กับสวรรค์ คตินี้ถือสืบกันต่อมาในศาสนาฮินดูและพุทธศาสนา

๓. ซุ้มประตูและกำแพงแก้ว ซุ้มประตูเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โคปุระ ตั้งอยู่กึ่งกลางของแนวกำแพงแก้วทั้ง ๔ ด้าน ในลักษณะตรงกันเป็นเส้นกากบาท คือ ทิศเหนือและทิศใต้อยู่ตรงกึ่งกลางของกำแพง ทิศตะวันออกและทิศตะวันตกค่อนไปทางเหนือเล็กน้อย ผังโดยรอบของซุ้มประตูเองก็มีลักษณะเป็นกากบาท

๔. ขาลาทางเดิน ก่อสร้างด้วยหินทราย เชื่อมต่อระหว่างซุ้มประตูด้านทิศใต้ของกำแพงชั้นนอก กับซุ้มประตูด้านทิศใต้ของระเบียงคด ที่ล้อมรอบปราสาทประธาน โดยทำทาง ๓ ช่องทางเดินผังเป็นรูปกากบาท จากการบูรณะพบเศษกระเบื้องมุงหลังคา และบราลีดินเผาจำนวนมาก สันนิษฐานว่า เดิมคงเป็นระเบียงโปร่ง หลังคามุงกระเบื้อง รองรับด้วยเสาไม้

๕. บรรณาลัย ตั้งอยู่บริเวณลานชั้นนอก ระหว่างซุ้มประตูกำแพงแก้ว และซุ้มประตูระเบียงคด ด้านทิศตะวันตก เป็นอาคาร ๒ หลังขนาดเท่ากัน ผังอาคารเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยกพื้นสูง ก่อด้วยหินทรายกันเป็นห้องยาวตลอดแนว พบร่องรอยหลุมเสารูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส เดิมคงเป็นหลังคาเครื่องไม้มุงกระเบื้อง เชื่อกันว่าบรรณาลัย คือสถานที่เก็บรักษาคัมภีร์อันศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนา หรือในปัจจุบัน เรียกว่าหอพระธรรม หรือหอไตร

๖. สระน้ำ ตั้งอยู่ที่มุมทั้ง ๔ ทิศของลานกำแพงปราสาทชั้นนอก มีสระน้ำอยู่มุมละ ๑ สระ ภายในสระกรุด้วยแท่งหิน พบว่ามีการนำวัสดุจากชั้นส่วนสถาปัตยกรรม เช่น เสา กำแพง กรอบประตู นำมาวางเรียงกันอย่างไม่เป็นระเบียบ เดิมบริเวณนี้เคยเป็นที่ตั้งของวัด

ต่างๆ เช่น วัดสระเพลง วัดพระปรางค์ใหญ่ วัดโบสถ์ และวัดพระปรางค์น้อย สระเหล่านี้คงขุดขึ้นในสมัยหลังเพื่อประโยชน์ใช้สอยภายในวัดเหล่านี้ ในการอุปโภค ซึ่งตรงกับสมัยอยุธยาตอนปลาย

๗. ชุมประตู่และระเบียงคด เป็นอาคารก่อด้วยหินทรายยกพื้นสูง ล้อมรอบปราสาทประธานมีลักษณะคล้ายกำแพงแก้ว คือมีชุมประตู่อยู่กึ่งกลางของกำแพงทั้ง ๔ ด้านโดยมีตำแหน่งที่ตั้งตรงกับแนวของประตูเมือง และประตูทางเข้าปราสาทประธาน ปรากฏหลักฐานสำคัญที่ชุมประตู่ด้านหน้า (ทิศใต้) บริเวณกรอบประตูพบจารึกอักษรขอมโบราณ ภาษาเขมรระบุศักราชตรงกับ พ.ศ. ๑๖๕๑ – ๑๖๕๕ กล่าวถึงการสร้างรูปเคารพ การสร้างเมือง ตลอดจนปรากฏพระนามของขุนนางชั้นสูงและ พระนามของพระมหากษัตริย์ คือ พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๑ (จารึกปราสาทหินพิมาย ๓)

๘. ปราสาทประธาน ตั้งอยู่ภายในวงล้อมของระเบียงคด บริเวณลานชั้นใน ณ จุดกึ่งกลางลาน เป็นสิ่งก่อสร้างหลักของปราสาทพิมาย ปรางค์ประธานก่อด้วยหินทรายสีขาว หันหน้าไปทางทิศใต้ ประกอบด้วยองค์ปรางค์ สูง ๒๘ เมตร ฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม กว้าง ๒๒ เมตร มีมุข ๓ ด้าน และมณฑป คือ ห่องรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด ๘ x ๑๕ เมตร เชื่อมต่อกับองค์ปรางค์ทางด้านหน้า โดยมีฉนวนคั่น มีมุขเล็กๆ ๓ ด้าน เช่นกัน ทั้งองค์ปรางค์และมณฑปตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน ประกอบด้วยฐานเขียงและฐานบัวเป็นชั้น แต่ละชั้นสลักลวดลายต่างๆ เช่น ลายกลีบบัว ลายประจายาม เฉพาะองค์ปรางค์สลักลวดลายสูงชันมาจนถึงผนังของเรือนธาตุ ลักษณะเรือนธาตุเป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม มีมุขยื่นออกไปทางด้านทิศตะวันออก ทิศเหนือและทิศตะวันตก หน้ามุขทั้ง ๓ ด้านมีบันไดและประตูขึ้นสู่องค์ปรางค์ ภายในอาคารมีห้องสี่เหลี่ยมอยู่ตรงกลางเรียกว่า ห้องครรภคฤหะ ใช้เป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพที่สำคัญที่สุดของศาสนสถาน มีร่องน้ำมนต์ที่มุมห้องด้านทิศตะวันออกซึ่งต่อท่อลอดออกไปยังด้านนอกขององค์ปรางค์ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

ส่วนที่อยู่ถัดเรือนธาตุขึ้นไป คือ ส่วนยอด หรือ เรือนยอด ซึ่งก็คือส่วนหลังคานั้นเอง แต่เป็นหลังคาที่ทำเป็นชั้น ลดหลั่นกันขึ้นไป เรียกว่า ชั้นเชิงบาตร รวม ๕ ชั้น ที่เชิงหลังคามีรูปสลักเป็นครุฑแบกอยู่ตรงกลางทั้ง ๔ ทิศ ชั้นเหล่านี้มีลักษณะคล้ายรูปจำลองอาคารสี่เหลี่ยมจัตุรัสที่ย่อมุมเข้าไปมาก และลดขนาดเล็กลงตามลำดับ จนทำให้เห็นเป็นทรงพุ่ม แต่ละชั้นแกะสลักเป็นชุมประตู่อยู่ตรงกลางทั้ง ๔ ด้าน และประดับกลีบบนโดยรอบเป็นรูปเทพประจำทิศ มีเศียรนาครอยู่ที่ย่อมุมกลางของแต่ละมุม เหนือชั้นเชิงบาตรชั้นสุดท้าย คือยอดบนสุดสลักเป็นรูปดอกบัว ส่วนอื่นๆ ของปรางค์ประธาน ได้แก่ มุขปรางค์ และมณฑป มุงหลังคาด้วยแผ่นหินสลักเป็นลอนเลียนแบบกระเบื้องดินเผาซ้อนเหลื่อมกันขึ้นไปเป็นรูปโค้งลดชั้น ประดับสันหลังคาด้วยบราลี

สิ่งก่อสร้างส่วนต่างๆ ที่ประกอบเป็นปรางค์ประธานนี้ มีการตกแต่งอย่างงดงาม โดยแกะสลักลงในเนื้อหินเป็นลวดลายประดับในส่วนต่างๆ ตั้งแต่ส่วนฐาน ผนัง ประตู หน้าต่าง

เสาดิพนัง เสาประดับกรอบประตู ทับหลัง และหน้าบัน ซึ่งมีทั้งลวดลายพันธุ์พฤกษาต่างๆ เช่น ลายใบไม้ม้วน ลายประจายาม ลายกรวยเชิง ลายก้านต่อดอก ไปจนถึงภาพเล่าเรื่องที่มีรูปบุคคล ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของการศึกษาในครั้งนี้ ประกอบด้วยภาพสลักเล่าเรื่องในศาสนา ทั้งจากคัมภีร์ ในศาสนาฮินดู เช่น มหาภารตะ รามายณะ และเรื่องราวทางพุทธศาสนา โดยเฉพาะคติ พุทธศาสนาวัชรยาน

๙. หอพราหมณ์ เป็นอาคารก่อด้วยหินทรายและศิลาแลง ตั้งอยู่บนฐานเดียวกันกับ ปราสาทหินแดง ในปี พ.ศ. ๒๔๙๗ ได้ค้นพบศิลาจารึก สลักด้วยหินทราย จำนวน ๗ ชิ้น ภายใน หอพราหมณ์ เชื่อกันว่าเป็นสถานที่สำหรับประกอบพิธีทางศาสนาของเหล่าพราหมณ์ หรืออาจ เป็นบรรณาลัยถ้าพิจารณาจากตำแหน่งที่ตั้ง

๑๐. ปราสาทหินแดง ตั้งอยู่ทางด้านขวาของปราสาทประธาน สร้างขึ้นจากหินทราย สีแดงบนฐานศิลาแลง มีมุขยื่นออกไปทั้ง ๔ ทิศ เหนือกรอบประตูทางเข้าด้านทิศเหนือมีทับหลัง หินทรายจำหลักภาพเล่าเรื่องมหาภารตะ ตอนกระณะลำหุมา ส่วนกรอบประตูด้านอื่นคงเหลือ ร่องรอยเฉพาะเสาประดับกรอบประตูเท่านั้น

๑๑. ปราสาทพรหมทัต สร้างด้วยศิลาแลง ตั้งอยู่ด้านหน้าของปราสาทประธานทาง ทิศตะวันออกเฉียงใต้ ฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ประตูทำเป็นมุขยื่นออกไปทั้ง ๔ ทิศ ภายใน องค์ปราสาทพบประติมากรรมสำคัญ ๒ ชิ้น คือ ประติมากรรมรูปบุคคลขนาดใหญ่หนึ่งขัดสมาธิ สลักด้วยหินทราย สันนิษฐานว่าเป็นรูปเหมือนของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ เดิมเรียกกันว่า ท้าวพรหมทัต ส่วนอีกรูปหนึ่งเป็นรูปสตรีนั่งคุกเข่าสลักด้วยหินทราย ส่วนศีรษะและแขนหัก หายไป เชื่อกันว่าเป็นรูปของพระนางชัยราชเทวีมีเหสี เดิมเรียกว่า นางอรพิมพ์ ปัจจุบัน จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย

๑๒. ฐานอาคาร ตั้งอยู่ภายในลานชั้นในด้านทิศตะวันออกของปราสาทประธาน เป็นฐานอาคารก่อด้วยหินทรายรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม ขนาด ๙.๑๕ เมตร ยกพื้นสูง ๐.๗๐ เมตร เว้นช่องว่างตรงกลางเป็นช่องสี่เหลี่ยม มีหลุมขนาดใหญ่อยู่ที่ขอบฐานด้านทิศเหนือและ ทิศใต้ ด้านที่หันเข้าสู่ปราสาทประธาน ทำเป็นมุขยื่น รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า สันนิษฐานว่าใช้ ประโยชน์ในการประกอบพิธีกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง

การกำหนดอายุของปราสาทพิมาย

การกำหนดอายุของปราสาทพิมาย เป็นเพียงการกำหนดอายุตัวปราสาท โดยอาศัย หลักฐานทางด้านศิลปกรรมและหลักฐานจารึกวิเคราะห์เปรียบเทียบกับศาสนสถานแห่งอื่น ที่มีลักษณะเดียวกัน ซึ่งผลจากการศึกษาสรุปได้ว่า ปราสาทพิมายสร้างขึ้นเมื่อประมาณปลาย พุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๗ เพื่อเป็นพุทธสถานในนิกายมหายาน สายวัชรยาน และได้รับการ บูรณะรวมทั้งก่อสร้างเพิ่มเติม ในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๘

จารึกที่แผ่นหินกรอบประตูล้อมระเบียงคดด้านทิศใต้ มีข้อความและศักราชตั้งแต่ พ.ศ. ๑๖๕๑ - ๑๖๕๕ กล่าวถึงพระนามของพระมหากษัตริย์องค์หนึ่งคือ พระบาทสมเด็จพระอัญศรีธรณินทรวรมะเทวว่า เมื่อมหาศักราช ๑๐๓๐(พ.ศ. ๑๖๕๑) แรม ๘ ค่ำ เดือนยี่ วันอาทิตย์ กมรเตงอัญศรีวิเรนทราธิบตีวรมะเมืองโฉกะกุล สถาปนา(สร้าง) กมรเตงชคตเสนาบดีไตรโลกยวิชัย ซึ่งเป็นเสนาบดีแห่งกมรเตงชคตวิมาย ฯ “พระมหากษัตริย์ที่กล่าวถึงในจารึกนี้ก็คือ พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๑ ซึ่งครองราชย์อยู่ระหว่าง พ.ศ. ๑๖๕๐ - ๑๖๕๕ เป็นปีที่สร้างรูปประติมากรรมชคตเสนาบดีไตรโลกยวิชัย นอกจากนั้นแล้วใน พ.ศ.๒๔๙๗ ยังได้มีการขุดพบฐานที่มีจารึกว่า “ ศรีวิเรนทราธิบตีวรมะเมืองโฉกะกุลสถาปนากรมเตงชคตเสนาบดี” อีกด้วย จึงเป็นหลักฐานสนับสนุนข้อความในแผ่นจารึกกรอบประตูล้อมด้านทิศใต้มากยิ่งขึ้นอีก

คำว่า “ กรมเตงชคตวิมาย ” แปลตามความหมายได้ว่า พระผู้ควรเคารพนับถือของปวงชนซึ่งมีนามว่า “ วิมาย ” เนื่องด้วยปราสาทพิมายเป็นพุทธสถาน ดังนั้นรูปประติมากรรมที่สำคัญของปราสาทแห่งนี้ จึงควรเป็นประติมากรรมทางพุทธศาสนา และการสร้างรูปประติมาไตรโลกยวิชัยขึ้นเป็นเสนาบดีหรือองค์บริวาร เมื่อ พ.ศ.๑๖๕๑ แสดงว่าพระพุทธรูปประติมากรรม วิมานนี้ย่อมต้องมีอยู่แล้วและควรจะอยู่ที่ปราสาทประธานเพราะเป็นสิ่งสำคัญของสถานที่ แต่เนื่องจากรูปดังกล่าวรวมทั้งรูปประติมากรรมชคตเสนาบดีไตรโลกยวิชัยได้ถูกเคลื่อนย้ายหายไปนานแล้วจึงเป็นเหตุให้นักโบราณคดีไม่อาจกำหนดลงไปได้ว่าปราสาทพิมายแห่งนี้สร้างขึ้นมาตั้งแต่สมัยใด อย่างไรก็ตาม นายปามังติเยร์ (H. Parmentier) ผู้เชี่ยวชาญทางสถาปัตยกรรมโบราณฝรั่งเศสได้เขียนแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับอายุสมัยของปราสาทพิมายไว้ว่าน่าจะเป็นฝีมือช่างสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ.๑๕๔๕ - ๑๕๙๓) จากการพิจารณารูปแบบการสร้างซุ้มและมุขหน้าของปราสาทประธานเปรียบเทียบกับมีลักษณะคล้ายกับปราสาทวัดเอกและ วัดมาเสต ในเขตเมืองพระตะบอง ซึ่งสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ และเมื่อพิจารณาจากหลักฐานชิ้นส่วนศิลาจารึกอักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤต ซึ่งพบที่มุมตะวันตกเฉียงใต้ของปรางค์ประธาน ได้กล่าวถึงพระนามของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ปีมหาศักราช ๙๕๘ และ ๙๖๘ (พ.ศ.๑๕๗๙ และ ๑๕๘๙) แล้ว อาจสันนิษฐานว่าศิลาจารึกแผ่นนี้น่าจะเป็นจารึกที่ประจำอยู่ที่ปราสาทประธาน และแสดงถึงอายุของปราสาทพิมายด้วย นั่นคือจารึกหลักนี้คงทำขึ้นในระยะแรกเริ่มที่สร้างปราสาทพิมาย แต่เนื่องจากปราสาทพิมายเป็นศาสนสถานที่มีอาณาเขตกว้างขวางใหญ่และสร้างด้วยหินทรายและศิลาแลงซึ่งต้องใช้กำลังคนจำนวนมาก และใช้เวลาก่อสร้างนานมากจึงได้มีการสร้างหรือบูรณะเพิ่มเติมเป็นระยะๆ เรื่อยมาจนถึงรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ซึ่งกล่าวกันว่ามีศิลาจารึกซึ่งค้นพบที่ระเบียงคดด้านตะวันออกเฉียงใต้กล่าวถึงกรณีกิจของพระองค์ มีรูปท้าวพรหมทัตเป็นประติมากรรมฉลองพระองค์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ และเป็นผู้สร้างปรางค์พรหมทัตและปรางค์หินแดงไว้ด้านหน้าของปราสาทประธาน แต่สร้างยังไม่เสร็จสมบูรณ์ก็สิ้นรัชกาลของพระองค์เสียก่อน

การดำเนินงานทางโบราณคดีที่เมืองพิมาย

เมืองพิมายเป็นเมืองโบราณที่อยู่ในความสนใจของนักวิชาการทั่วไปทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ มีนักวิชาการชาวต่างประเทศหลายท่านได้เข้ามาบันทึกรายละเอียดของแหล่งโบราณคดีในแถบเมืองพิมายและบริเวณใกล้เคียง เช่น นายอองรี มูโฮท์ นักธรรมชาติวิทยาชาวฝรั่งเศสเป็นชาวยุโรปชาติแรก ที่เข้ามาสำรวจในแถบที่ราบสูงโคราช เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๘ แต่เข้าไปสำรวจถึงปราสาทพนมวันเท่านั้น การสำรวจครั้งนั้นพบเพียงจารึกที่ขุมประตูทางเข้าปราสาทพนมวัน ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ นายเจมส์ แมคคาที ได้สำรวจโบราณวัตถุสถานในแถบอีสานใต้และกล่าวถึงปราสาทพิมายไว้เพียงเล็กน้อย

สำหรับการดำเนินงานทางโบราณคดี เมืองพิมายของนักโบราณคดีไทย เริ่มจากการประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถาน ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕๓ ตอนที่ ๓๔ ลงวันที่ ๒๗ กันยายน ๒๔๗๙ โดยมีสิ่งสำคัญที่ขึ้นทะเบียน ประกอบด้วย ปราสาทพิมายและอาคารบริวาร คลังเงิน เมรุพรหมทัต ขุมประตูทิศเหนือ ขุมประตูทิศตะวันออก ขุมประตูทิศใต้หรือประตูชัย ขุมประตูทิศตะวันตก แนวกำแพงเมืองซึ่งเป็นคันดินและคูเมือง หลังจากนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๙๗ เมื่อกรมศิลปากรได้ทำการขุดแต่งโบราณสถานใกล้กับปราสาทประธานของปราสาทพิมาย เพื่อเตรียมการบูรณะ โดยทำการขุดลอกดินทรายที่ทับถมกันอยู่บริเวณลานชั้นในกับสระเบี่ยงคด ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๐๒ นายมานิต วัลลิโภดม ภัณฑารักษ์เอกของกรมศิลปากร ได้ออกสำรวจและขุดแต่งโบราณสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบทำนาางสระผมซึ่งอยู่นอกกำแพงเมืองพิมายออกไปทางใต้ใกล้กับลำน้ำเค็มในปัจจุบัน

ราว พ.ศ. ๒๕๐๕ งานบูรณะปราสาทพิมายได้เริ่มต้นขึ้น โดยนายธนิธ อยู่โพธิ์ อธิบดีกรมศิลปากร ได้เสนอโครงการต่อคณะรัฐมนตรี สมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี มีแผนดำเนินงาน ๓ โครงการ คือ การบูรณะตัวปราสาทและอาคารแวดล้อม การจัดตั้งพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ และการขยายเขตโบราณสถาน นับเป็นจุดเริ่มต้นของการดำเนินงานที่มีการเคลื่อนย้ายชิ้นส่วนต่างๆ ภายในตัวปราสาท ที่จำเป็นจะต้องพิจารณาประกอบการศึกษา เนื่องจากตำแหน่งที่ตั้งของวัตถุต่างๆ โดยเฉพาะภาพสลักที่ปรากฏบนหน้าบันและทับหลังนั้น ล้วนมีความหมายในการวางตำแหน่งที่ตั้งทั้งสิ้น

พ.ศ. ๒๕๐๗ - ๒๕๑๑ กรมศิลปากรได้ร่วมมือรัฐบาลฝรั่งเศส ทำการบูรณะโดยใช้วิธีอนัสติโลซิส (Anastylosis) คือการบันทึกตำแหน่งของหินแต่ละก้อนแล้วรื้อออกจนหมด จากนั้นเสริมความมั่นคงที่พื้น แล้วจึงนำกลับมาต่อเข้ากันใหม่ มีนักวิชาการชาวฝรั่งเศสหลายท่าน มีส่วนในการบูรณะครั้งนี้ เช่น นายแบร์นาร์ด ฟิลลิปปี โกรสลีเย่ (Bernard Phillip Groslier) ร่วมกับศาสตราจารย์ ม.จ. ยาใจ จิตรพงษ์ ทำการบูรณะปราสาทประธานของปราสาทพิมายเริ่มจากการขุดสอบรากฐานปราสาทประธาน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ ผลการขุดสอบรากฐานครั้งนี้ปรากฏว่าได้พบรากฐานของอิฐที่เรียงตัวกันมีแนวเบี่ยงเบนออกจากทิศทางของฐานปราสาทประธานเล็กน้อย เมื่อขุดลึกลงไปอีกประมาณ ๓ เมตร จากใต้ฐานอิฐได้พบซากของ

โครงการควบคุมมนุษย์ฝึกรวมอยู่ ๓ โครงการด้วยกัน มีสิ่งของเครื่องประดับมีค่าต่างๆ ฝึกรวมอยู่ด้วย แสดงให้เห็นว่าผู้ตายทั้ง ๓ นี้มีสภาพในสังคมค่อนข้างสูง

พ.ศ.๒๕๐๙ นายแฮม ปาร์คเกอร์ (Ham Parker) ได้ขุดตรวจแหล่งโบราณคดี บ้านส่วย บริเวณมุมกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองพิมาย พบภาชนะดินเผาแบบพิมายดำ เครื่องมือเครื่องใช้โลหะและตะกรันเหล็ก ซึ่งเป็นสิ่งของในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย กระจายอยู่ทั่วไป จนถึงพ.ศ.๒๕๑๐ นายปิแอร์ ปิชาร์ด (Pierre Pichard) ได้จัดทำแผนที่และแผนผังการบูรณะปราสาทพิมาย และโครงการทั้งหมดก็แล้วเสร็จในปี พ.ศ.๒๕๑๑

จากการดำเนินงานในช่วงระยะเวลา ๕ ปีนี้ มีผลการดำเนินงานที่น่าสนใจ คือ การพบรากฐานของอิฐเรียงตัวกันมีแนวเบี่ยงเบนออกจากทิศทางของฐานปราสาทประธานเล็กน้อย และพบซากโครงการควบคุมมนุษย์ ๓ โครงการฝังลึกลงไปจากใต้ฐาน ๓ เมตร มีสิ่งของเครื่องประดับมีค่าต่างๆ และการขุดตรวจภายในบริเวณปราสาทพิมาย ได้พบเศษภาชนะดินเผาจำนวนมากที่น่าสนใจคือ เศษภาชนะดินเผาสีดำขัดมันที่เรียกว่า ภาชนะแบบพิมายดำ ตกแต่งด้วยลายเส้นโค้งเป็นมันวาว ส่วนใหญ่มีผิวบางและเนื้อภาชนะดินเผาผสมด้วยเกลบข้าวจำนวนมาก นอกจากนี้ยังพบโบราณวัตถุสมัยลพบุรีจำนวน ๒๙ ชิ้น จากการขุดแต่งขุมประตูกำแพงใหญ่ด้านทิศตะวันออก

พ.ศ.๒๕๑๒ มีการต่อเติมเพดานปรangk์ประธาน ติดตั้งไฟฟ้าปรับปรุงภูมิทัศน์บริเวณสะพานนาคราช รวมทั้งขุดแต่งคลังเงินหรือพลับพลาโดยกรมศิลปากร ในขณะที่นักศึกษาจากคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ภายใต้การควบคุมของอาจารย์คงเดช ประพัฒน์ทอง ร่วมกับอาจารย์บรายน์ พืคอก จากมหาวิทยาลัยมลายู ได้ทำการฝึกปฏิบัติขุดค้นชั้นดินภายในบริเวณปราสาทพิมายระหว่างกำแพงชั้นนอกกับกระเบื้องคดชั้นในด้านทิศเหนือ หลังจากการขุดค้นชั้นดินในบริเวณปราสาทพิมายครั้งนี้แล้ว งานด้านโบราณคดีในเมืองพิมายได้หยุดชะงักลงไปเป็นเวลานานจนกระทั่งในระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๑๗ - ๒๕๑๘ อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม และอาจารย์ทิวา ศุภจรรยา ได้ร่วมมือกันสำรวจเมืองโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยใช้ภาพถ่ายทางอากาศและการเดินทางไปสำรวจยังพื้นที่ซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองโบราณ ได้พบเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ

พ.ศ.๒๕๑๙ กรมศิลปากร ได้เสนอแผนอนุรักษ์ส่งเสริมการศึกษาทางศิลปวัฒนธรรม ให้ดำเนินการบูรณะและปรับปรุงกลุ่มโบราณสถานปราสาทพิมายในรูปของอุทยานประวัติศาสตร์ แล้วเสร็จเมื่อปี ๒๕๓๒ ซึ่งได้รับพระมหากรุณาธิคุณจาก สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จเป็นองค์ประธานในพิธีเปิด เมื่อวันที่ ๑๒ เมษายน ๒๕๓๒ และเปิดให้เข้าชมในรูปแบบของแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมจนถึงปัจจุบัน